

Марія Пентилюк

(Херсон)

КАТЕГОРІЯ ОБРАЗНОСТІ В ПРОСПЕКЦІЇ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ, СТИЛІСТИКИ Й ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ

У статті аналізується категорія образності через призму лінгвістичних наук. З'ясовується сутність поняття “образність” у працях сучасних мовознавців. Особлива увага зосереджена на лінгвістиці тексту, а через нього на культурі мови і стилістиці, де категорія образності найповніше виявляє свої особливості і функції.

Ключові слова: *категорія образності.*

The article analyzes the category of imagery through the prism of linguistic science. Essence of “imagery” in the writings of modern linguists. Particular attention is focused on text linguistics, and culture through his language and style, where the category of imagery fully reveals its features and functions.

Key words: *category imagery.*

У науковій термінології з-поміж численних понять, категорій досить чітко простежуються окремі з них, які крізь призму їхнього сприйняття виходять за межі свого багатопланового функціонування і визначають сутність різноманітних наукових концепцій і поглядів. До таких визначальних категорій належить і образність. Її багатоаспектність спричиняє певні труднощі для наукового, зокрема теоретичного і практичного обґрунтування. Межі функціонування означеної категорії дуже великі, саме тому відчутне різночитання окремих її аспектів.

Образність виявляється на рівні культури мовлення, лінгвістики тексту, стилістики. Ця проблема викликала інтерес у багатьох учених (В. Виноградов, Г. Винокур, І. Гальперін, Б. Головін, О. Єфімов, А. Коваль, В. Ковальов, І. Чередниченко та ін.). Категорія образності привертає увагу сучасних учених (Л. Мацько, П. Дудик, О. Пономарів, О. Селіванова, С. Єрмоленко). Однак вона ще не одержала всебічного наукового трактування, що й спонукало нас з'ясувати деякі її аспекти в пропонованій статті.

Поняття образності в лінгвістиці значно ширше, ніж таке поняття в літературознавстві. Як відзначає О. Федоров, “образ” у літературознавчому аспекті виступає в подвійному значенні: як особлива форма узагальненого художнього сприйняття дійсності і як типове узагальнене зображення людини певної епохи у творі [12, с.101]. Літературознавчий підхід вирізняє розуміння мови як однієї зі сторін зовнішньої матеріальної форми художньо-образної системи твору. Саме з таких позицій образи відтвореної дійсності в літературному творі постають не в зв'язку з мовною системою, а зумовлюються передусім художнім задумом, який, у свою чергу, втілюється за допомогою мовних засобів.

Лінгвістичний напрям (В. Виноградов, Г. Винокур, І. Гальперін, Б. Головін, О. Єфімов, А. Коваль, В. Ковальов, Л. Мацько, Л. Новиков, О. Федоров, З. Франко та ін.) характеризується акцентуванням саме на мовних засобах, що використовуються в тому чи іншому художньому тексті. Образність як лінгвістична категорія визначається насамперед як “мовний засіб утілення якогось абстрактного поняття в конкретних предметах, явищах, процесах дійсності, і навпаки, якихось конкретних предметів чи понять в абстрактних чи інших конкретних поняттях (І. Гальперін) [5, с.72]”; “смилова категорія, яка в усному мовленні за допомогою супра-сегментних інтонаційно-мелодичних моментів здатна виносити різноступеневі емоційно-естетичні нашарування в

експресивно нейтральне повідомлення (З. Франко) [13, с.69]”; “здатність передавати загальне через одиничне у вигляді асоціацій, що викликають емоційне сприйняття дійсності (А. Коваль) [7, с.127]”; “передача загального поняття через конкретний словесний образ (О. Пономарів) [10, с.147]”. У лінгвістичному аспекті образність розглядається передусім як властивість слова і як комунікативна якість мовлення. Специфіка лінгвістичних досліджень полягає в тому, що образність виступає як відносно самостійна підсистема мови і зокрема лексики, її природа визначається ступенем вираження одного предмета за допомогою іншого.

Слід розмежовувати поняття “образність мови” та “образність мовлення”. Образність мови – це здатність мовних одиниць викликати наочно-чуттєві уявлення про щось, а образність мовлення – процес володіння засобами мовної образності, що в мовленні одержують своє навантаження: відбір, повторення, розміщення, комбінування, трансформування тощо.

Учені (В. Виноградов, О. Єфімов, А. Коваль, Л. Мацько, Л. Новиков та ін.) визначають істотні ознаки образності: яскравість, метафоричність, багатство (різноманітність) використовуваних засобів, точність, оригінальність (самостійність), цілеспрямованість тощо. У лінгвістичній науці розрізняють потенційну, евідентну (очевидну) і художню образність [6, с.49]. Потенційна образність (І. Гальперін, Л. Новиков, О. Потєбня, Д. Шмельов та ін.) виступає як чуттєво-образний елемент слова, що перебуває в прихованій позиції та збуджується лише за певних умов. Потенційна образність виявляється безпосередньо не в самому слові, а в поєднанні слів. У евідентній образності вчені (В. Виноградов, Б. Головін, О. Єфімов та ін.) вбачають передусім первинну властивість слів. Художня образність визначається відповідно до уявлення про мову художнього твору як цілісну систему, кожний елемент якої естетично значущий, образно зумовлений, мотивований образним змістом цілого (А. Коваль, Д. Шмельов, О. Федоров та ін.).

За словами З. Франко, “категорія образності – це категорія специфічна насамперед у стильовому відношенні і змінна в індивідуально-творчому плані [13, с.71]”. Розглядаючи образність як властивість слова, варто зосередитися на його семантичній структурі. Адже образні можливості слова виявляються внаслідок довготривалих багатогранних трансформацій, семантичних перетворень, стилістичних зрушень. Відомо, що слово становить єдність знака (написане чи вимовлене слово, його графічне чи звукове втілення) і значення (специфічне мовне відображення дійсності: предметів, явищ, властивостей, відношень тощо). Семну організацію лексичного значення слова розглядала низка вчених (Л. Лисиченко, М. Кочерган, Л.Новикова, В. Русанівський, Д. Шмельов та ін.). Значенню ієрархічно організовану структуру складають семи – найдрібніші семантично неподільні одиниці смислу, що не мають зовнішнього вираження. Сукупність сем створює семему (інша назва – “лексико-семантичний варіант”), яка, за словами В. Русанівського, “не існує поза лексемою – її матеріальним носієм, становлячи одне з її значень [11, с.29]”. Компоненти лексичного значення здатні зазнавати певних змін, рухів. Таке семантичне варіювання слова відбувається шляхом посилення одних сем та згасання інших. Актуалізуються і денотативні, і конотативні семи, тоді в першому випадку наявне номінативне значення слова, а в другому – переносне, метафоричне, що утворюється під впливом певних асоціацій [11, с.106]. На думку Л. Новикова, така взаємодія компонентів лексичного значення слова, тобто сем, їх “рухома рівновага” створюють смислову та емоційну напругу, викликають певні естетичні почуття в читача [9]. Цілком слушна думка З. Франко, що “образність базується в тих лінгвістичних категоріях, у яких наявна значущість [13, с.71]”. Саме незвичайність, рухливість, багатоплановість значень слів сприяють художньому відтворенню образу з уявлень мовця.

Зважаючи на актуальність та важливість проблеми розвитку художнього мовлення, відзначимо межі пересічення категорії образності з питанням, що безпосередньо стосується досліджень тексту, його структури, категорій, зв’язків тощо. Звернення до

лінгвістики тексту є закономірним, оскільки теоретичне обґрунтування її основних положень слугуватиме найважливішим чинником у розробці шляхів та засобів розвитку художнього мовлення.

Серед різних визначень тексту як лінгвальної величини виділяють три основні типи: текст розглядається як проміжна ланка процесу комунікації або як сума, сукупність чи множина фраз, або визначається як структурна і смислова єдність. Останній тип тексту найбільше стосується категорії образності, яка є важливим компонентом і його структури, і смислу. Текст характеризується певною інформативною, смисловою і структурно-граматичною єдністю. Найбільш прийнятне для нас трактування терміна “текст”, подане Б. Головіним: “Текст – це словесний, усний або письмовий витвір, що становить єдність певного більш чи менш завершеного змісту (сміслу) та мовлення і який формує та виражає цей зміст [6, с.37]”.

Спостерігаємо розмежування між лінгвістичним (І. Гальперін, Б. Головін, В. Мельничайко та ін.) і психологічним (М. Бахтін, М. Жинкін, О. Леонтєв, І. Зимня, Т. Ушакова) підходами до тексту. Завдання психологічного дослідження тексту передбачає розробку характеристики тих чи інших психічних властивостей людини на основі продукування нею тексту. Лінгвістичний підхід зорієнтований насамперед на виявлення характеристик, що належать до внутрішньотекстових, оскільки вони описують способи внутрішньої організації структури тексту. Означені характеристики стосуються передусім надфразних єдностей (ССЦ), що включають послідовність речень, а також загально визначених ознак (цілісність, зв'язність, структурна організація, завершеність) і засобів (граматичні, лексичні, інтонаційні тощо). Термін “текст” слугує для позначення не лише цілісного висловлювання, але й відносно закінченого за змістом уривка.

Одним з аспектів у дослідженні образності виступає питання взаємодії та взаємозумовленості семантики мовних знаків і сміслу тексту. Означена проблема була розглянута свого часу Б.Головіним, який акцентував на її складності. Учений відзначав, що смісл тексту – це та інформація (конкретна, логічна, емоційна, образно-естетична тощо), яку він, текст, виражає про конкретну роботу свідомості окремої людини в процесі відображення цілком визначених, саме цих сторін, явищ, предметів реального світу: семантика мовного знака (його значення) – це властива йому здатність виражати та збуджувати інформацію про щось таке, що відмінне від нього самого [6, с.137]. Завдяки цьому мовний знак перетворює різноманітність динамічної та непостійної інформації про конкретну роботу свідомості на кінцеве, хоча й дуже велике число узагальнювальних смісли значень, що становлять умову виникнення та вираження все нових і нових сміслів.

Отже, на думку Б.Головіна, смісл тексту й семантика мовних знаків (передусім слів) передбачають один одного. Це виявляється насамперед у тому, що семантика слова – результат відмежування від сміслів та узагальнення їх, а смісл тексту – результат роботи конкретної свідомості, що спирається на семантику слів, яка своєю чергою може бути представлена як певний інформаційний інваріант, здатний до варіантних змін у сміслах тексту [Там само]. Такого ж висновку дійшов і Л. Новиков, акцентуючи на тому, що семантика мовних одиниць визначається загальним сміслом тексту, тобто, іншими словами, ціле панує над його складниками, відображається в них та зумовлює їх актуальне значення [9, с.93].

Відзначимо, що окреслене питання відіграє важливу роль у розв'язанні проблеми комунікативних якостей мовлення, тобто культури мовлення загалом. Мовна структура мовлення, що впливає на свідомість слухача або читача, одержує заряд не тільки від мови, але й від сміслу тексту. “Лише теоретично, – як стверджує Б. Головін, – можна (і треба) мовленнєву структуру брати в її відокремленні від сміслу – для більш повного й точного осягнення комунікативних властивостей та особливостей. Практично ж у спілкуванні, в комунікативному акті структура мовлення працює як така, що виражає цілком визначений

смысл текста, і залежно від того, який це смысл, як він взаємодіє з мовленнєвою структурою, посилюються чи послаблюються комунікативні якості мовлення [6, с.274]”.

Виправданим і закономірним, на наш погляд, є звернення до питання про внутрішньотекстові зв'язки (або когезії), оскільки саме на цьому рівні пізнання й усвідомлення природи тексту виникає категорія образності. Ґрунтовний виклад аналізу когезії знаходимо в І. Гальперіна. Слово “когезія” походить від англійського cohesion – поєднання. Учений подає визначення когезії як особливого виду зв'язків, що забезпечують континуум, тобто логічну послідовність (темпоральну чи просторову) взаємозалежність окремих повідомлень, фактів, дій тощо [5, с.39]. І. Гальперін розглядає різні форми когезії, серед них асоціативні й образні.

Під образною когезією І. Гальперін розуміє такі форми зв'язку, які так само, як і асоціативні, збуджують уявлення про чуттєво сприйняті об'єкти дійсності. Розгорнута метафора становить одну з найбільш відомих форм образної когезії. Специфіка означеного виду когезії полягає в тому, що автор пов'язує не предмети чи явища дійсності, а образи, за допомогою яких ці предмети чи явища зображаються [Там само].

Більш плідним, на нашу думку, є такий шлях дослідження категорії образності, який передбачає звернення до тексту передусім як лінгвістичного феномена відповідно до його функційно-стильової приналежності. У цьому сенсі текст виступає одиницею висловлювання, якій властива структурна та семантична єдність і яка характеризується стилістичною цілісністю.

Відомо, що стильова диференціація є ознакою високорозвиненої мови, а “найкращим досягненням української літературної мови є завершення довготривалого процесу створення розгалуженої системи структурно-функційних стилів, властивої всім розвиненим мовам світу [10, с.194]”. Єдиного підходу до класифікації стилів досі нема. Існує декілька принципів групування стилів: функційний, структурно-семантичний, лексико-семантичний, жанровий та експресивно-емоційний. Кожний з них характеризується своєрідним підходом до розкриття стилістичного багатства мови. Але найбільш поширеним є функційний принцип, який допомагає розкрити основне завдання стилістики – сферу функціонування мовних одиниць [Там само, с.147].

Поділ стилів за їх функціями вперше запропонував Л. Щерба. Він, зокрема, відзначив, що кожен стиль зумовлений функційною доцільністю і функційним спрямуванням [14, с.59]. Це положення лягло в основу сучасної класифікації стильового багатства української мови. Функції мови – комунікативна, пізнавальна, експресивна та інші – реалізуються в мовленні через їх смислову диференціацію і забезпечуються найголовнішими її стилями: розмовним (функція спілкування), науковим, діловим (функція повідомлення), художнім і публіцистичним (функція діяння, впливу).

Функційний стиль належить до найважливішої категорії практичної стилістики, завдання якої – навчати мистецтва письма і культури мовлення. Функційний стиль – різновид мовлення із властивими йому лексичними, фразеологічними, морфолого-синтаксичними, орфоепічно-акцентуаційними засобами, що використовується для здійснення однієї з функцій мови – спілкування, повідомлення чи впливу.

Природно постає запитання про склад соціально-функційних стилів. Щодо художнього стилю, то теоретичне обґрунтування положень про його структуру та особливості становить чи не найважливіший аспект у дослідженні категорії образності.

Окремі проблеми художнього стилю висвітлювалися в працях багатьох учених (О. Ахманова, В. Виноградов, Г. Винокур, О. Єфімов, А. Коваль, М. Кожина, О. Пономарів, Д. Розенталь, І. Чередниченко та ін.). Ще з середини минулого століття, коли почали активізуватися наукові дослідження в галузі стилістики, не припиняється полеміка з приводу лінгвостилістичного статусу мови художньої літератури. Висловлюються сумніви щодо того, чи правомірно розглядати художнє мовлення як окремий функційно-стилістичний різновид у низці інших стилів. Як і в кожному науковому диспуті, чітко визначалися два протилежні погляди: за і проти. Захисники

функційно-стилістичної “повної вартості” означеного виду мовлення (І. Білодід, Г. Винокур, О. Єфімов, А. Коваль, М. Кожина, І. Чередниченко, Л. Щерба та ін.) аргументували власні висновки тим, що мову художніх творів (у переважній більшості) не можна не визнавати за окремий функційний стиль хоча б через те, що тут ми можемо відшукати елементи будь-якого стилю. На думку В. Виноградова, “Стиль художньої літератури (інші назви – художній, художньо-белетристичний) являє собою складний сплав, у якому відображається все багатство мови [1, с.290]”.

Художній стиль, справді, є особливим різновидом мови, не співвідносним з іншими стилями через такі причини: 1) мові художньої літератури притаманна не тільки комунікативна, але й особлива, естетична, образна функція; 2) у художньому стилі відсутні мовні засоби з характерним тільки для нього стилістичним забарвленням, що складає своєрідність стилю, вживаються елементи інших стилів, тобто цей стиль “не замкнутий”; 3) у художньому стилі можливе використання мовних засобів, що перебувають за межами літературної мови (просторіччя, жаргонізми тощо), тобто мова художньої літератури не включається в поняття літературної мови [2, с.167]. Хоча художній стиль ґрунтується на виражальних засобах усієї мови, він має і свої, притаманні тільки йому засоби – тропи, стилістичні фігури тощо.

Використання мовних засобів у художньому стилі зумовлене його призначенням – образно відтворювати дійсність, тобто змальовувати життя через образи, втілені в слові. До загальних (визначальних) ознак художнього стилю належить конкретність змісту, образність, виразність, емоційність та експресивність [Там само]. Низка вчених (В. Виноградов, Г. Винокур, О. Єфімов, О. Потебня) визначає найголовнішу з-поміж них ознаку – образність. Образність мови в художньому стилі створюється завдяки широкому вживанню зображувально-виражальних засобів – епітетів, метафор, порівнянь тощо [4, с.93]. Сферою використання художнього стилю є творча діяльність, література, різні види мистецтва, культура, освіта. Понятійний апарат означеного стилю передбачає використання терміна “художнє мовлення” або “поетичне мовлення” (В. Виноградов, М. Бахтін, Л. Новиков та ін.). Особливості художнього мовлення тісно пов’язані з властивою йому естетичною функцією, яка об’єднує всі мовні засоби, що використовуються в творах художньої літератури. Тому основна мета художнього мовлення – художня передача думок, емоційний вплив на читача, естетична функція мови, її образність [3, с.196]. Означений вид мовлення відзначається емоційністю, експресивністю. Саме остання ознака спричинила віднесення художнього стилю водночас із публіцистичним до групи експресивних стилів. Художній стиль поєднує в собі певні стилістичні ресурси мови (фонетичні, лексичні, фразеологічні, словотворчі, морфологічні, синтаксичні тощо) та певні конотації, або стилістичні забарвлення мовних одиниць (емоційно-оцінно-експресивні, нейтральні, книжні, фамільярні, емоційні, оцінні тощо).

Особливість художнього тексту полягає в змістовій та інформаційній насиченості: “...специфікою художнього тексту є ідейно-естетичний зміст, що виражається в певній художній формі, унаслідок чого художній текст стає витвором мистецтва, якому властива здатність впливати на людей (Н.Новиков)” [10, с.72]; “...характерною особливістю художнього тексту є його інформативна насиченість, тобто в ньому спостерігається наявність експліцитно й імпліцитно вираженої інформації всіх чотирьох типів: категоріально-пізнавального, ситуативно-пізнавального, емоційно-оцінного і спонукально-вольового (В.Виноградов) [4, с.99]”.

Щодо інформації художнього тексту, то вона справді є специфічною, оскільки досить-таки істотно відрізняється від інформації нехудожніх текстів. У художньому тексті як витворі мистецтва поєднуються, з одного боку, відображення об’єктивної дійсності (непряме, опосередковане, складне), і, з іншого боку, – ірреальність, умовність, переплітаються правда і вимисел. Інформація означеного феномена не зводиться лише до простої суми виражених у ній міркувань. У художньому тексті все слугує джерелом інформації, усе є інформативним: заголовок, слова, речення, розділові знаки, їх

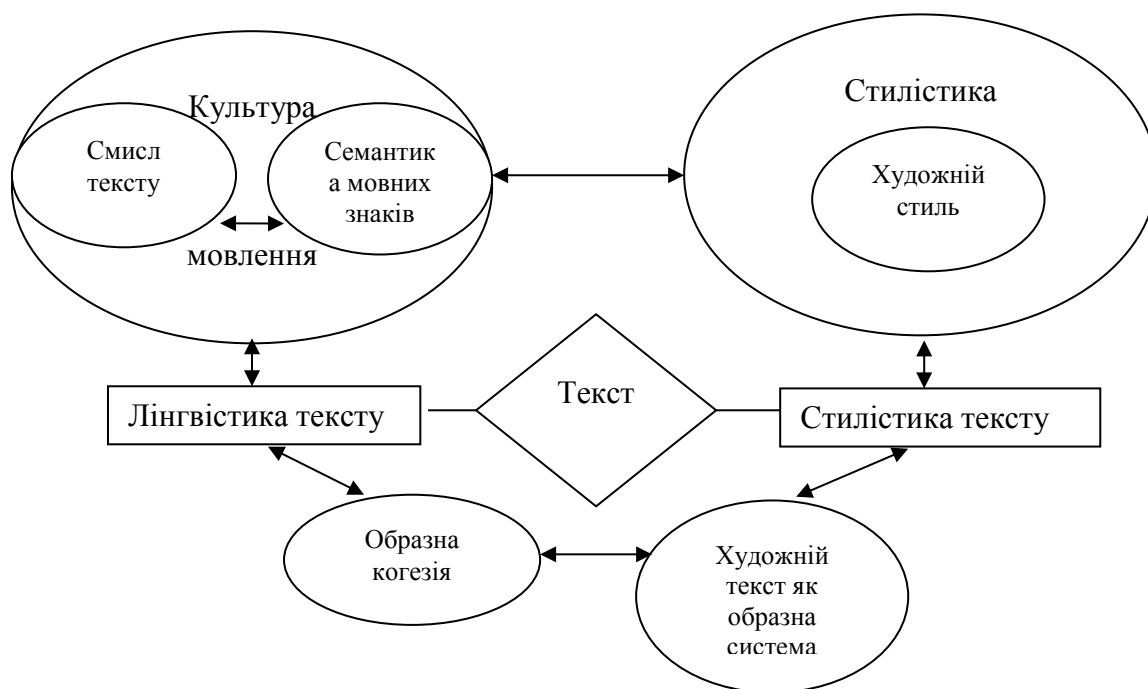
використання визначається задумом твору, і, отже, вони становлять його інформаційний потенціал [3, с.76].

Характерна особливість художнього тексту полягає і в характері номінації. Як і будь-який текст, художній виконує комунікативну функцію. Проте він становить свого роду естетичний засіб опосередкованої комунікації, мета якої – зображувально-виразне розкриття теми. Та універсальна формула тексту як продукту мовлення “дійсність – смисл – текст” дещо модифікується відповідно до художнього тексту й набуває такого вигляду: “дійсність – образ – текст” [1, с.43].

Окремі науковці (А. Маслова, О. Федоров та ін.) вдаються до порівняння художнього тексту з науковим, адже є відчутною різниця в процесах породження обох феноменів, у їх структурній організації [8, с.9], [12, с.7]. Таке протиставлення художнього тексту науковому зумовлене передусім тим, що думка в ньому (художньому тексті), будучи вираженою в образній формі, багатозначна й може сприйматися по-різному. У науковому ж тексті думка повинна бути зрозумілою і недвозначною.

Загалом межі пересічення означеної категорії з проблемами стильової диференціації тексту, культурне мовлення, постають, на нашу думку, у такому вигляді:

Категорія образності в системі досліджень природи тексту

Як підсумок констатуємо, що образність посідає особливе місце в системі досліджень сутності функційно-стильової приналежності тексту. Окремі аспекти дослідження теорії тексту мають безпосереднє відношення до вивчення категорії образності в лінгвістиці, зокрема стилістиці й культурі мовлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. О языке художественной литературы / В. В. Виноградов. – М. : Гослитиздат, 1959. – 654 с.
2. Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1981. – 320 с.
3. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / В. В. Виноградов. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 255 с.
4. Винокур Г. О. О языке художественной литературы / сост. Т. Г. Винокур. – М. : Высшая школа, 1991. – 447 с.
5. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 140 с.
6. Головин Б. Н. Основы культуры речи / Б. Н. Головин. – М. : Высшая школа, 1988. – 320 с.
7. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови / А. П. Коваль. – К.: Вища школа, 1987. – 351 с.
8. Маслова А. И. Художественный текст в практическом курсе русского языка : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02. – М., 1990. – 17 с.
9. Новиков Л. А. Искусство слова / Л. А. Новиков. – М. : Педагогика, 1991. – 144 с.
10. Пономарів О. Д. Стилiстика сучасної української мови : підручник / О. Д. Пономарів. – К. : Либiдь, 1993. – 248 с.
11. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 236 с.
12. Федоров А. И. Образная речь / отв. редактор К. А. Тимофеев / А. И. Федоров. – Новосибирск, 1985. – 119 с.
13. Франко З. Т. Образність в українському усному мовленні // Українське усне літературне мовлення / за ред. І. К. Білодіда, М. А. Жовтобрюха та ін. / З. Т. Франко. – К.: Наукова думка, 1984. – С.68–76.
14. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.